

Nyiregyháza és Debrecen településformája.

A német tudományos folyóiratot, könyvet sohasem azzal az előítélettel nyitjuk fel, mint egyik-másik balkáni nép „tudományos” szellemi termékét. A német mindig tárgyilagosságra törekvő és nem felületes, sőt a „német alaposság” közmondásos.

Előttünk fekszik egy erdélyi szász-német folyóirat,¹⁾ melynek mult évi folyama egyebek között Nyiregyháza és Debrecen magyar városok településformáival foglalkozik. A rövid, de sokat mondani akaró cikkeket *Treiber G.* mérnök írta. A településtörténelmi adatok teljes mellőzésével pusztán alaprajz vizsgálat alapján megállapítja, hogy e városokat a középkorban németek alapították. Sőt az egyes városrészek keletkezésének időpontját is pontosan megállapítja tisztán spekulatív alapon.

Mindkét cikk a felületességnek és tudománytalanságnak olyan példája, amilyennel német író tollából nem igen szoktunk találkozni. Csodálkoznunk kellene, hogy egy, a magyar viszonyokkal kezdettől fogva ismerős szász tudományos folyóirat ilyen cikkeknek helyet ad, ha nem tudnánk, hogy a Romániába bekebelezett Erdély általános balkánizálódási jelenségével állunk szemben, melynek úgy látszik a szász tudomány is áldozatává esik.

Nem vonjuk kétségbe, hogy a városalaprajzok összehasonlító vizsgálata eredményeket hoz a településtörténet számára, különösen akkor, ha más történelmi forrás nem áll a rendelkezésünkre. De oklevelés bizonyítékokkal szemben a morfológiai spekulációnak vajmi kevés bizonyító ereje van, különösen ha az összehasonlított városok egymástól távol álló

¹⁾ Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. LI. Jahrg. 13—15., 79—82. l.

országban feküsznek, ahol más-más földrajzi és néprajzi viszonyok befolyásolták a településeket.

De lássuk, mivel indokolja vizsgálatának módszereit!²⁾

„A középkori német várostervrajzok kutatása — úgy mond — azt a megállapítást eredményezte, hogy az egykorú városalapítások egyforma alapformát mutatnak. Ebből következik, hogy hasonló alaprajznál az alapítás ideje sem lehet távoli. Miután századok folyamán a városépítészeti követelmények változtak, az alaprajzformák is megváltoznak; úgy, hogy az alaprajzformákból az alapítás idejére is következtethetünk“.

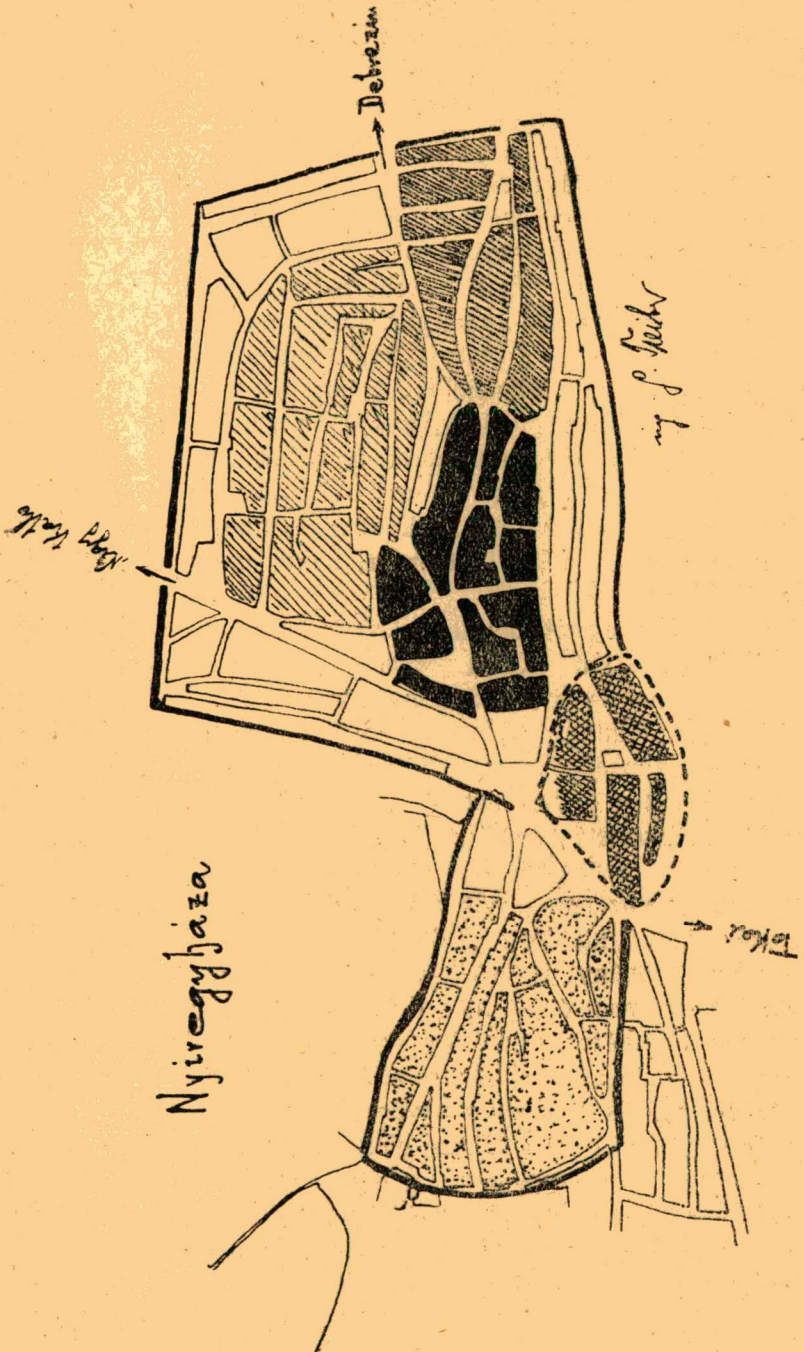
Nyiregyháza településéről pedig a következőket mondja:

„Ha Nyiregyháza tervrajzát szemléljük (1. ábra), úgy meglep annak sokfélesége. Legrégibb városrésznek a keresztben vonalkázott részt kell tekintenünk, amely kőfallal volt körülveve, melyen belül a templom és temető volt. A háromszög alakú helykihagyást a Kárpátok láncolatán belül csakis a legrégebb német településeknél találjuk. Ezen település a 11-ik századba tartozik“.

„Ugyanakkori a feketén ábrázolt városrész is, amely akkor önálló település volt. Az utcáknak sugaras összehalmozása ezen időre enged következtetni. Úgy látszik, hogy az első település egy menedékvárból fejlődött ki, míg a másik valami alapítóténykedésnek köszönheti létesülését“.

„A 12-ik század első felében keletkezett egy egyszerűen, de erősebben vonalkázott rész (bordás típus), majd a 12-ik század második felében a legyezőszerűen széjjel ágazó utcákból álló pontozott városrész, végül a 13-ik században az egyszerűen és vékonyan vonalkázott városrész párhuzamos rendszerben. Öt önálló településsel, öt német bevándorlási hullámmal állunk itt szemben. Csak később, valószínűleg a 15-ik század elején lett az egész telep egységesen kőfallal körükerítve. Ezen időben Nyiregyháza jelentékeny hely lehetett. Így tehát a város tervrajza jelentős okiratnak bizonyul, melyet alátámaszt azon tény, hogy az egész terület a német Guth- és Keled-lovagok tulajdona volt a 11. század elején és az egész középkor folyamán ezek leszármazóinak tulajdonában volt“.

²⁾ i. m. 13. l.

1. ábra. Nyiregyháza.

(Treiber G. rajza.)

Mi úgy sejtjük, hogy ez az utolsó mondat magyaráz meg mindent.

Azért kell Nyiregyháza alaprajzának a középkori német városokéval megegyeznie, mert a „német“ *Guth-Keled* lovagok alapították! Hogy mi történt Magyarországon s Nyiregyházán kilencszáz év alatt, az mind mellékes! Hogy miféle történelmi anyagot hordott össze évszázadok óta a magyar tudomány, az Treiber urat nem érdekli! Hisz meg van írva már régen, hogy a magyar sátor alatt élő nomád nép volt, aki mikor betört a Kárpátok közé, leigázta az itt talált apró néptörzseket, kulturát nem tudott teremteni, tehát azt nyugatról hozta. A szászok voltak azok, akik a kulturát szállították s a magyar városokat alapították, mert hát a nomád magyarság nem alapíthatott várost! Ha ez a tétel igaz, akkor ha van Magyarországon város, azt csak szászok alapíthatták! Körülbülül így okoskodhatott Treiber úr, mikor fentidézett cikkét ki-eszelte.

Ezzel szemben lássuk, mi az igazság!

Hogy a Guth-Keled nemzetség német lett volna, *Karácsonyi* nem veszi bebizonyítottanak. Azt írja róluk :³⁾ „Nagy hatalmuk, nagy tetteik érzetében tagjai már a XIII. században büszkék voltak származásukra, sőt azzal meg nem elégedve egyes nagyhirű, bár idegen lovag családokkal való összeköttetés fényével is ékesítgették nemzetségük eredetét“.

„A nemzetség egyik ágának 1326-iki folyamodása és az ennek alapján kiállított királyi adománylevél szerint a somogy-megyei Koppányt leverő Weissenburgi Venczelin lett volna a Guth-Keled nem őse s még ő kapta volna Szent Istvántól Rakamaz, Nyirbátor, Pócs, Ábrány és Nyiregyház nevű falvakat. Ennek azonban aligha van egyéb alapja, mint hogy a Szabolcs mellett eső és Venczelin nevére emlékeztető Vencsellő falu már rég, 1326 előtt a Guth-Keled nem egyik jószágáa vala“.

„Ezzel ellentétben *Kézai* azt állítja, hogy a Guth-Keled nem elei Péter király idejében jöttek hazánkba és pedig három testvér s ezek Sváborországából Stof, azaz Stauf várából származtak“.

„Kiszínezi és tódítja *Kézai* állítását a Képes Krónika szer-

³⁾ A magyar nemzetségek a század közepéig. Budapest, 1901. II. 19.

zöje. Szerinte — noha mások ugyan egyebet beszélnek — a Guth-Keled nem eleit III. Henrik császár Péter király segítségére küldötte hazánkba. Megjegyzi, hogy a nemzetség már Sváборszágban is az előkelők közé tartozott, tagjai szegények voltak ugyan, de jámborok és vitézek⁴⁾

A krónika meséivel szemben *Karácsonyi* ezt mondja: „Német eredetnek sem a legrégibb és kedvteléssel használt személynevekben, sem a nemzetség ősi birtokaiban, helyneveiben nincs nyoma, sőt ellenkezőleg, a sopronmegyei, ma közönségesen Margarétának és Trausdorfnak hívott helységek, míg e nem tagjai birták, Majád és Dorog nevet viseltek⁵⁾”

A nemzetség első fészke gyanánt a Székesfehérvártól észak-nyugatra eső kis Gút falut tekinthetjük. Másik ősi, még a közös őstől maradt jószága vala a Guth-Keled nemzetségnek Nyir-Adony és környéke. Ebben a faluban állott a közös nemzetségi monostor.

Az 1326. évi oklevél s a krónikák ellenkező állításai a személy és helynevek tanúságai vitássá teszik a Guth-Keled nemzetség német származását. De azért fogadjuk el további alapnak az ő német eredetüket!

Ha településtörténelmi adatok nélkül is lehet község alaprajzoknak perdöntő értéke, akkor Gút és Nyiradony községeknél is lennie kell, mert ezek a Guth-Keled nem első települöhelyei. Azonban akárhogy nézegetjük is a Guth-Keled nemzetség ezen két ősi falujának alaprajzait, nem ismerünk rá a középkori városok településformáira.

Amint látjuk, sem Gút, sem Nyiradony nem mutat más települési formát, mint a környező többi községek, melyek egykor kétségtelenül magyar eredetű nemzetségek birtokai voltak. Mindkettő jelentéktelen falu volt kezdettől fogva s az is maradt századokon keresztül mind a mai napig. Már pedig ha ez a nagy nemzetség várost akart volna alapítani, akkor valószínűleg első települöhelyén vagy ott alapította volna, ahol a nemzetségi monostora volt.

De nemcsak német városokat nem alapítottak a Guth-Keled nemzetség első tagjai, hanem még német telepéseket sem hoztak! A Guth-Keled nemzetség birtokában levő falvaik-

⁴⁾ *Karácsonyi* i. m. 19. l.

⁵⁾ i. m. 20. l.

nak magyar nevük van, ami pedig idegen, nagyrészt kunbessenyő, böszörmény s egyéb türk név,⁹⁾ német azonban nincs köztük, hacsak Guth-ot nem vesszük annak. Ahol a birtokok elterültek, egészen a törökvilág más lakosságot, mint magyart nem találunk.

Nem is nagyon lett volna tanácsos a XI—XII. században a nemzetség elszórt birtokain magyarok közé ékelt falvakban németeket telepíteni. A Guth-Keled nemzetség birtokterületén támadt városokban zárt tömegben letelepített németekről pedig mitsem tud a történelem, legkevesébbé pedig nyíregyházi német hospesekről.

Még az sem hihető, amit az 1326. évi oklevél mond, hogy Nyíregyházát Szent István adta volna a Guth-Keled nem akkor élt ősenek, mert Szent István idejében még nem igen lehetett egyház Nyírfaluban. 1219-ben pedig a Váradí Regestrum⁷⁾ „*izmaelitae de Nyir*”: nyíri izmaelitákat, vagyis mohamedánt kunokat vagy bolgárokat említ, így a falu első alapítóinak ezeket kell tekinteniünk. Ez annál is inkább valószínű, mert Nyíregyháza közvetlen szomszédságában izmaelita vagy böszörmény, muzulmán népségnek több községben van nyoma. Sőt a Váradí Regestrum több ízben is említi a nyíri izmaelitákat.

Nyíregyházát az időrendben második hiteles adat, a pápai tizedjegyzék 1333-ból említi. E szerint egyházas hely volt. Az izmaelita lakosság az 1241. évi mongolpusztításkor kiveszett-e vagy keresztény hitre tért, adatok hiányában eldönteni nem lehet.

Az ecsedi uradalmat — melyhez Nyíregyháza is tartozott — Róbert Károly király 1307-ben adományozta az ecsedi Báthoryak ősenek, aki a Guth-Keled nemzetség leszármazottja volt. A Báthoryak aztán több mint 300 évig, vagyis 1621-ig birtokolták.

A XV—XVI. századból számos okleveles adat maradt arról, hogy a falut jobbágyok lakták. Hospesekről azonban sóha sincsen szó. Van adat arra is, hogy a Báthoryaknak erődfített kuriájuk volt, sőt a kis templom is kőfallal volt körülvéve. Ez azonban nem kizárólag szász vagy német szokás.

⁹⁾ egy 1329. évi oklevélkivonat a Gút-Keled nembeli Tatár Istvánt említi. U. ott 91. l.

⁷⁾ 7. §.

Az 1870-ben lebontott régi templom archeologusok szerint a XV. században épülhetett. Hossza 9, szélessége 4 öl volt. Az ilyen kis templomba 250—300 léleknél több nem fér. Más templomnak a XVII. század előtt nyoma sincs itt. Elég is volt ez Nyiregyháza népének egészen a XVIII. század közepéig.

Már pedig a *Treiber* úr által térképen ábrázolt kb. 50 középkori út és utca legszűkebben számítva is 500 házat, vagyis 3000 lakost feltételez.

Nyiregyháza népessége a XVII. században emelkedett lényegesebben, mikor hajdúk telepedtek ide. 1622-ben *Lukács* Nyiregyháza házainak számát ekkor 186-ra becsüli.⁸⁾ 1640-ben gróf Bethlen István telepít ide hajdú vitézeket, 1655-ben pedig II. Rákóczy György fejedelem erősíti meg Bethlen adományát. Ha Nyiregyházát várossá fejlesztette valaki, az csak a hajdúság lehetett. Ha volt valami erőssége, az csak hajdúmódra készített földvár volt. Az sem ölelte körül a várost, hanem csak a város centrális részét. A *Treiber* által feltüntetett külső várfal csak az ő fantáziájában él. Annak helyén téglának, falnak semmi nyomát nem találták soha.

De még a hajdú város sem őse a mai Nyiregyházának! A XVII. század vége felé részint a török, részint a német dúlás révén „Nyiregyháza annyira elpusztult legyen, hogy csak a szél fújdogálná helyeit“, írja gróf Csáky István a vármegyéhez intézett levelében⁹⁾ s kéri a vármegyét, hogy engedjen oda lakosságot szállani. A megszálló lakosság azonban az állandó katonai zaklatásoktól alig szaporodhatott s a kuruc világ kezdetén is, 1704-ben Nyiregyházán csak 67 gazda volt,¹⁰⁾ még a kuruc világ után 10 év múlva is csak 131-re rugott a gazdák száma, kiket az 1719. évi pestis 79-re fogyasztott le. 1728-ban pedig már csak 48 gazda lakik Nyiregyházán. 1739-ben a pestis ismét pusztított.

A névszerinti összeírások szerint a lakosság magyar, de már a kuruc világ után orosz beköltözők is vannak, kiknek 1743-ban papjuk is van. Ezeknek fatemplomuk volt.

Azt írja *Treiber*: „Ha szem előtt tartjuk egy település keletkezési folyamatát, úgy mindig azt látjuk, hogy a földesúr alapító levéllel létesíti a telepítést, pontosan megállapítván a

⁸⁾ *Lukács* i. m. 93. l.

⁹⁾ i. m. 135. l.

¹⁰⁾ i. m. 162. l.

város területét, a kivített azonban teljesen a vállalkozóra bízva, aki a telepéseket hozza, utakat és épülethelyeket kijelöl és fáradtságáért a község örökös bírója lesz“.

Úgy látszik, itt közel jár az igazsághoz. Nyiregyházát ugyanis nem a török-kuruc-labancvilágban lefogyott csekélyszámú magyarság tette várossá, hanem egy nagyobb betelepítés. Csakhogy nem a Guth-Keled nemzetség német gerébjé hozta a városalapító népet, hanem nyolcadfélszáz év múlva Petrikovics János derék szarvasi csizmadia mester és pedig nem németeket, hanem evangélikus tótokat.¹¹⁾ Ez az ügyes ember aránylag nagyon rövid idő alatt nagyszámú települőt szállított Nyiregyházára. Legtöbben jöttek Békés megyéből, kevesebben a felföldi vármegyékből. A települők száma 1754 végéig 561 gazda, vagyis 2485 lélek volt. Nyiregyháza régi lakosai pedig jobbra szétoszóztak.

1754 nyarán közel 200 ház épült.

Az újonnan települt Nyiregyháza utcáiról és házairól 1757. évi összeírás ad tájékozást. E szerint a jövevény lakosság az alábbi utcákat szállotta meg:

Szarvas	utcát (ma is az)	60 háztelken
Tokaji	„ (ma Rákóczi utca)	29 „
Pazonyi	„ (ma Vay Ádám utca)	47 „
Csabai	„ a Kállói utca része*)	24 „
Kállai	„ (ma is az)	37 „
Debreceni	„ (ma részben az, részben Luther u.)	89 háztelk.

Az összeírt családok neveiből láthatjuk, hogy a lakosság kevés kivétellel tót volt. A betelepült tótok az egész várost megszállották s a város település formáját nekik köszönheti. A magyarság kevés kivétellel elhagyta Nyiregyházat a tótok betelepülésekor, az oroszok — úgy látszik — az Orosz utcában (ma Kossuth utca) megmaradtak. (2. ábra.)

A város megszállt utcái a Szarvas utca kivételével a szomszédos községekbe vezető utak voltak, melyek a fő téren, a mai Kossuth téren találkoztak. Valószínű, hogy a tótok bejövetele előtt is körülbelül ezen utak mentén lakott a régi lakosság, mert a város északkeleti és délnyugati oldalán terjedel-

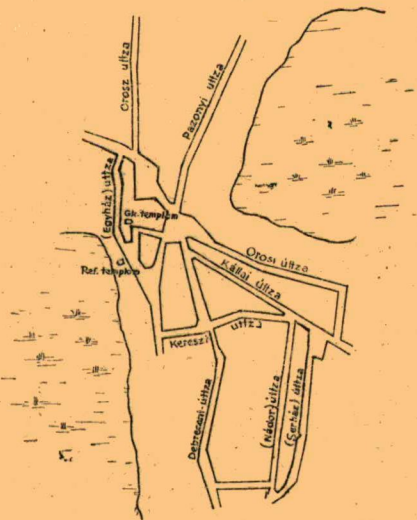
¹¹⁾ Éble Gábor: Az ecsedi uradalom és Nyiregyháza—Budapest, 1898. 8°, 42. l.

*) Szohor Pál: Nyiregyháza az örökváltás századik évében. Nyiregyháza, 1924. 195 l.

NYÍREGYHÁZA 1750-BEN

MÉRET 1:16.000

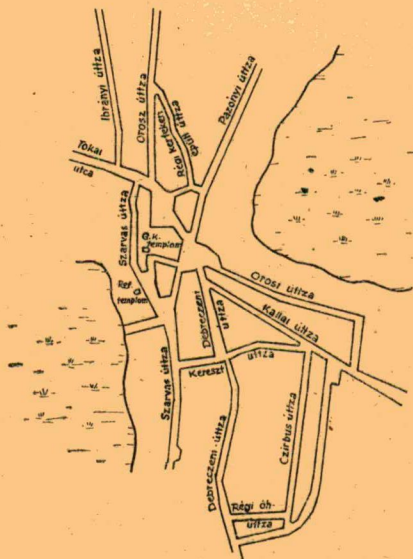

Egykoru irások alapján rekonstruálta
Nyíregyháza, 1924.

Magyócsy
városi műszaki tanácsos.

2. ábra.

NYÍREGYHÁZA 1770-BEN

Egykoru irások alapján rekonstruálta
Nyíregyháza, 1924.

Magyócsy
városi műszaki tanácsos.

3. ábra.

mes mocsarak voltak (2. ábra), melyek régi idők óta megszabták a közlekedési utak irányát. A régi Nyiregyháza a mocsarak között levő keskeny földszoroson feküdt, még pedig az egymást keresztező országutak csomópontjában. Nevét is bizonyosan ezektől a mocsaraktól nyerte, nem pedig a nyirfaerdőktől. A régi magyar nyelvben ugyanis a mocsarat „nyir“-nek nevezték, nyirfákról ellenben nincs a régiségben semmi adat. A nyirfaerdőket az újabb kor legendái vitték be a köztudatba.

A legrégebb városrésznek csakugyan azt a városrészt tekinthetjük, melyet *Treiber* egymást keresztező vonalakkal húzott be. A háromszögalakú helykihagyás, „mely a Kárpátok láncolatán belül csakis a legrégebb német településeknél található“ Nyiregyházán a múlt században keletkezett. A legrégebb városrész kelet-nyugati irányban szelő utca ugyanis csak újabb városrendezés eredménye, sőt a háromszög felső jobb sarkából északra tartó Bercsényi utca is újabb eredetű. A háromszög balsarkából északra, illetőleg délre haladó utca a Szarvas utca, mely a Tokaji utcába torkollott, de most a tértől északra haladó részét Egyház utcának nevezik. A háromszögű tér úgy jött létre, hogy az Egyház és Bercsényi utca között délfele nyúló utca tömböt a kelet-nyugati irányban haladó Bethleni utca kiegyenesíthetése céljából megcsonkították, illetőleg az itt volt s még az 1795. évi térképen látható szárazmalmokat elhántták. Így keletkezett a háromszögletű, ma Kálvin nevével jelölt tér. A régi állapotokat még élő emberek is tanúsíthatják, mert a rendezés nem régen, emberemlékezetre történt. Csak merész költői fantázia teheti a XI-ik századra a háromszögletű Kálvin tér keletkezését.

A *Treiber* térképén feketén színezett városrész, melynek eredetét ő az utcák „sugaras összetalálkozásá“ alapján szintén a XI. századra teszi, 1770 után keletkezett. 1770 előtt csak a Debreceni utca és az ezt keresztező Kereszt utca volt meg ebből a városrészből. Az 1795. évi térképen már kialakulva találjuk e városrész utcáit is, de a Debreceni és a Kereszt utcák kereszteződését „sugarassá“ tevő Kürt utca csak a múlt század végén keletkezett. Különben az 1795. évi térképen a város ezen részén találjuk a Tetves tavat, ami megmagyarázza, hogy miért alakult ki aránylag oly későn a város ezen részén az utcahálózat.

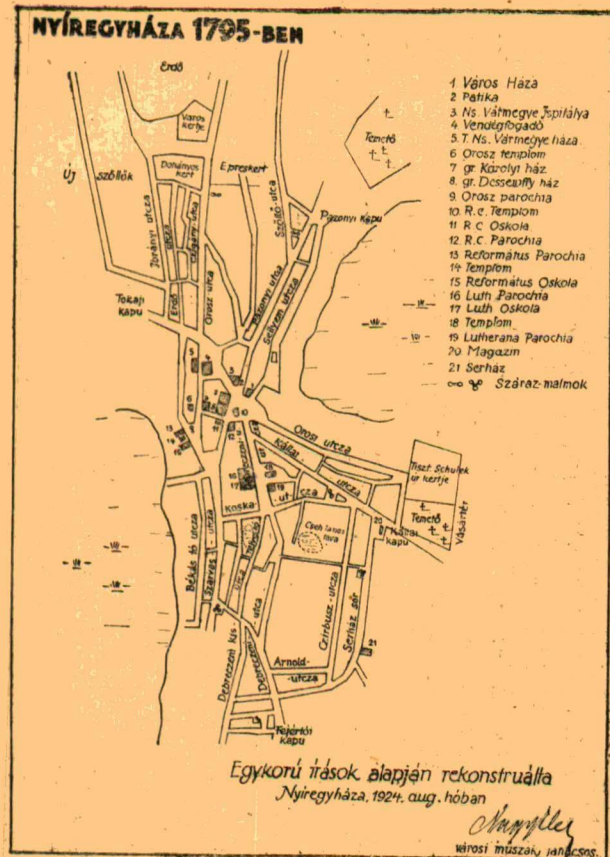
A Treiber által a XII-ik század elsőfelére tett, az előbbi-től délre fekvő sűrűn vonalkázott városrész 1770-ben még nem volt meg. (3. ábra.) Az 1795. évi térképen is még csak a keleti felét találjuk. (4. ábra.)

Az északon fekvő legyezőszerűen széjjel ágazó utcák-ból álló pontozott városrész — melyet *Treiber* szintén a XII. századból datál, 1770 után alakult ki a Pazonyi (ma Vay Ádám) és Orosz (ma Kossuth) utcák között. 1770-ben még csak a „Régi kerteken épült uttza“ képviseli a „legyezőszerűséget“. Neve világosan mutatja, hogy itt azelőtt kertek terültek el, s a legyezőszerűen alakuló utcák pedig kerti utak voltak még a múlt század elején is. (3. ábra.)

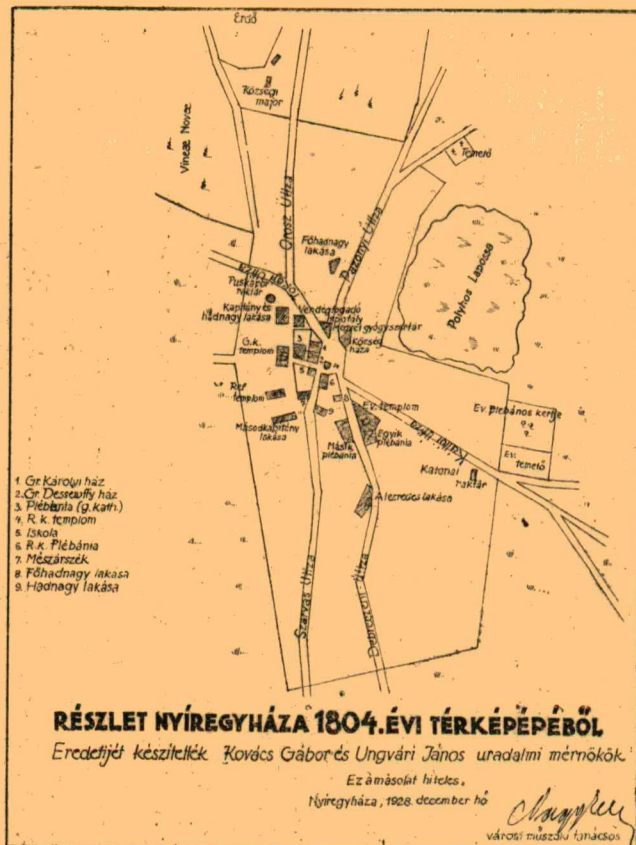
A XIII. századra tett egyszeresen, ritkán vonalkázott városrésznek is csak a keleti oldalán levő Nádor és Serház (ma Honvéd) utcái voltak meg a múlt század elején. Ez az utca is azért alakulhatott ki ily távol a város közepétől, mert aki Debrecen felől jött és Nagykovács felé tartott, jelentékenyen meg-rövidíthette az útját ezen az úton. Valószínűleg a „serház“ is erre csábíthatta a járókelőt. A belső részeken pedig mocsarak akadályozhatták a települést és az utcák kialakulását, mert az 1795. évi térképen még e helyen látjuk a „Cseh János tavá“-t. A tavak körüli utcák akkor még csak keskeny, 1 öles síkatorok voltak, melyek csak arra szolgáltak, hogy a lakosok a városból rövidebb úton közelíthessék meg a Serház soron levő mal-mokat.

Az egész várost körül övező fal, az öt önálló település, az öt német bevándorlási hullámmal tehát a mesék világába tartozik.

A két mocsár közt találkozó országutak kereszteződésében alakult ki Nyiregyháza falu még az Árpádkorban. A falu az évszázadok zivataraiban többször elpusztult, de a régi köz-lekedési utak mindig megmaradtak s az időről-időre megszálló nép mindig ezen utak mellé települt. A szétágazó utak köze azonban csak a múlt században települt be, amikor a lakosság már nagyon elszaporodott. Itt mondok köszönetet dr. Benes Kálmán polgármester, Szohor Pál főjegyző, Nagy Elek műszaki tanácsos, Kiss Lajos múzeumigazgató uraknak, akik helyszíni tanulmányomban segítségemre voltak.

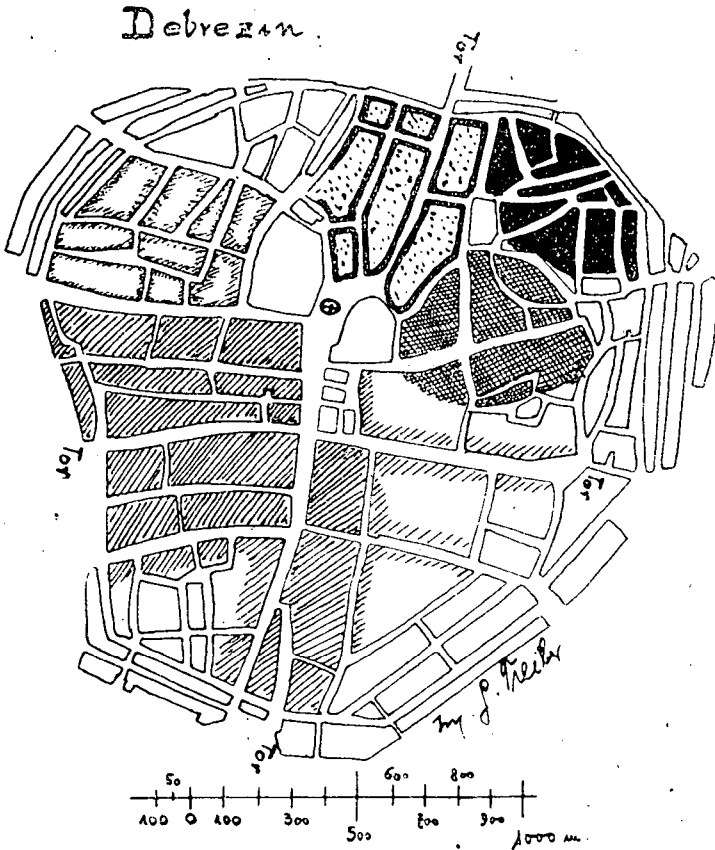

4. ábra.

5. ábra.

Debrecen település formájának elemzésére *Treiber* úr szintén a Nyiregyházaán kipróbált módszert alkalmazza, majdnem hasonló eredménnyel. Debrecennél már a Guth-Keled nemzetségre nem hivatkozik, sőt semmiféle történelmi adatot nem tud felhozni arra nézve, hogy itt valaha németek laktak volna, pusztán csak a város alaprajzából süti ki a város német eredetét.

6. ábra. Debrecen.

(Treiber G. rajza.)

„A középkori várostervrajzok vizsgálatának folytatásaképpen Debrecen város tervrajzát fogjuk — úgymond — *beható* vizsgálat tárgyává tenni“.

„A tervrajzon középkori várost látunk, melynek utcai főbb vonalakban megmaradtak“ (6. ábra.)

„Óstelepeülésnek a feketén ábrázolt városrészt vehetjük.

Ez az első, s egyben *valószínűleg szláv* település kerek körül-falazással, kis és szabálytalan épülettömbökkel, amint azok a rendszertelen úthálózat folytán képződtek. A lakosok csakis kisebb parasztok és állattenyésztők lehetek. Nyugateurópai fogalmak szerinti kereskedelem és forgalom még nem volt“.

„Mellette keletkezett a keresztben vonalkázott városrész a belterület legmagasabb részén, mint valami lakóvár féle; amelyre jellemző a római-német útkereszt, mely a Rajna vidékéről került ide, mint első német település. Ezen települést melyet a 11-ik század elejére tehetünk, csakis mint kereskedő települést értelmezhetjük“.

„Az egyszerűen vonalkázott városrész a 12. század első felébe tartozik. Ennél az úgynevezett bordatípussal állunk szemben. Ezen terület gerince a mindjobban szélesedő vásár utca. Valóban középkori módon ezen út tengelye nem vezet a kapuig, hanem közvetlenül az előtt megtörik“.

„A pontozottan ábrázolt városrész egy, a 12. század második feléből való alapítás“.

„Minden egyes ilyen település eleinte külön fallal volt körülvéve és saját temploma és bírása volt. De még az egész területet körülvéő fal megépítése után is önállóak maradtak az egyes települések. Még 1466-ban is külön választottak bírát a keresztben vonalkázott és a pontozással ábrázolt városrészek. Vagyis az összes városrészek egyéolvadása ekkor még nem történt meg. Az egészet befoglaló körülfalazás azonban legkésőbb a 13. század elejére tehető, amikor még be nem épített területeket is vontak be. A széleken finoman vonalkázott épülettömbök a 13. század végére tehetőek. Különösen érdekes a Szent András templom, amelynek helyén ma a református nagytemplom áll“.

„Ez a pontozottan ábrázolt településnek a plebániája volt és egy lehetőleg védett területen 3 település között épült és már a 12-ik században is leégett egyszer. Ez a templom túlsúlyra emelkedett a többi felett, amiből következik, hogy a hozzátartozó település volt a legfontosabb. De fontos nekünk ettől eltekintve ezen templom azért is, mert hatalmas, a templomudvart körülvéő védőfala és vízárka volt, amint a vázlatban erre némi utalás látszik. A tervrajzon látható 4 bejárat már középkor utáni. Az alaprajzban bemutatott templom nem az eredetileg épített, mivel az kisebb kellett hogy legyen“.

„Összekötő kapocs az erdélyi száz vártemplomok és az anyaország megerősített templomai között“.

Hogy Debrecenben valaha szlávok laktak volna, annak nincs semmi nyoma. A szláv eredet meséje onnan támadt, hogy száz év előtt is próbálgatták egyesek a város nevét megfejteni, de mivel a magyarból nem sikerült, a többől igyekeztek magyarázni. A *Dobrá cena* = jó ár, *Dobrá zem* = jó föld, *Do brezini* = be a nyirfa érdőbe! féle etymológiakon ma már mosolygunk, de ezen százéves etymológiák annyira bevitték a köztudatba Debrecen neve szláv eredetének hitét, hogy ma már a modern nyelvtudomány fegyvertárával felszerelt komoly tudósoknak is alig hiszi a laikus közönség, hogy ez nem így van.

„Debrecen nevének régebbi magyarázataival *Melich János* foglalkozott a Magyar Nyelv-ben¹²⁾ s kimutatta, hogy ezek a magyarázatok főleg hangtani nehézségek miatt nem fogadhatók el. *Melich* e cikkében maga is próbálta magyarázni a nevet, feltételesen összeköttetésbe hozta a szláv *dibri* szóval, mely völgy és más jelentésben fordul elő, de a szó végét megmagyarázni ő sem tudta s a kérdést voltaképpen nyitva hagyta“.¹³⁾

„*Németh Gyula* a régebbi magyarázatokkal szemben Debrecen nevének eredetét az Árpádkori magyarországi törökség (kázárok, besenyők, úzok, kunok) nyelvében keresi és találja meg“.¹⁴⁾

„A név legrégibb alakja a Várad Regestrumban előforduló *Debrezun*, olv. *Dēbrēsün*. Ez az alak egy török *Dēbrēsün* megfelelője, melynek jelentése „mozogjon, éljen“. Eredetileg természetesen személynév s személynévből vált helynévvé. Az ilyen felszólító mód alakú személynévek a török népek nyelvében nem ritkák, ilyenek pl.: *Dogsun* = Szülessen meg; *Tursun* = Álljon meg, *Toxtasun* = maradjon meg, stb. s típusa szerint az óvónevek közé tartozik.

Debrecent először a XIII. század első évtizedeiben íródott Várad Regestrum említi. „Ez a följegyzés még semmivel sem mutatja különbnek a körülötte már akkor is meglevő falunál“,

¹²⁾ VI. kötet.

¹³⁾ Magyar Nyelv XXI. 273.

¹⁴⁾ U. ott.

mondja *Zoltai*.¹⁵⁾ *Treiber* szerint azonban Debrecen mai településformája a XII. század második felében teljesen kialakult, vagyis mintegy 60 utcából álló nagy város lehetett. *Zoltai* szerint „sem apát, prépost vagy királyi várispán nem lakik benne, sem országos fontosságú esemény nem zajlik le itt. Nem dicsekedhetik még semmivel, ami akár akkori, akár mostani felfogás szerint fölibe emelné szomszédainak és a tekintély fényével sugározná be a nevét“.

Debrecen tehát még a XIII. század elején is apró falu lehetett, mely a későbbi századokban fejlődött várossá, még pedig legalább is két egymáshoz közel levő falu összeolvadásából.

A város magvának az egykori Szent András templomot tekinthetjük, mely a mai ref. nagytemplom helyén volt. Ennek a szomszédságában lehetett a régi kastély, melyet néhány XVI. századbeli oklevél is említ. Ezt *Zoltai* azon utcátömb helyére teszi, amelyet *Treiber* a nagytemplomtól dél-keletre üresen hagyva tüntet fel, vagyis az egykori Piac, Péterfia, és Vár utca által határolt területre. (7. ábra.)

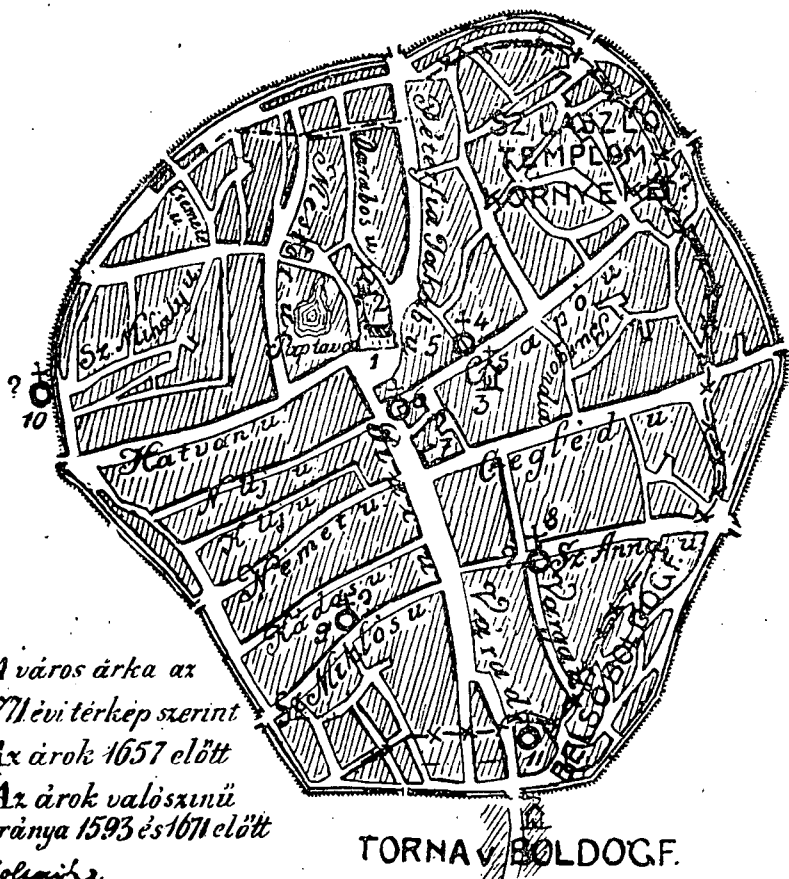
A Szent András temploma és a Kuria környékéből, mint embrióból hajtott ki mint központból tudatos tervezés nélkül a város, és pedig „igen nagy valószínűség szerint legelébb észak, észak-kelet, majd észak-nyugat és nyugat felé terjeszkedett. Későbbi településekből keletkezhetett az egész déli rész. A város északi felének, a XVII századbeli felső járásnak utcahálózata szembeszökőleg különbözik a déli fél, az alsójárás utcahálózatától. Az alaprajzban két típus könnyen felismerhető. Amaz szabálytalanul futó és szabálytalanul egybekapcsolódó utcahálózat. Emez szabályosabb, négyszöges rendszerhez áll közelébb. Legrégibb utcáknak tartom — írja *Zoltai* — a Péterfia Jakab, Mester, Homok (Csapó) és Szent László utcákat. A két első utcanév csakis akkor keletkezhetett, amikor még éltek azok, akikről a nép elnevezte. De oklevélileg is kimutatható, hogy ezek az utcák a XIV. században már megvoltak és azokban tekintélyes polgári elem lakott. Szilágyi Erzsébet, Debrecen földesúrnője 1466-ban a Mester utcai polgároknak Pál napja körül 15 napig tartható vásárt engedélyezett“. Az utcát volt birtokosáról, a XIII. század végén szere-

¹⁵⁾ Települések, egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határában. Debrecen, 1925. 3. 1.

pelni kezdett Dózsa mesterről nevezik. Véle egy időben, Debrecen másik részének Debrecöni Péterfia Jakab a földesura, aki rokona Dózsa mesternek. A Csapó utcát 1467 óta nevezik így a benne lakott Csapó mesterekről, azelőtt 1395-ben Homok utcának hívták.

A Szent László utcát, melyet a pápai tizedlajstromok

7. ábra. Debrecen.

(Zoltai L. rajza.)

alapján külön falunak vehetünk, Zoltai a város északkeleti részén sejtí. Ezt a részt Treiber a város legrégebb „szlávok által alapított” részének tartja.

Zoltai szerint a Piac utca Szent András templom, a kastély és a Kolostor létrejötte után keletkezhetett s létrehozója a

vásár lehetett. „Vele egy időben, vagy talán utána megüli a szaporodó és vagyonosodó polgárság kelet felől a Cegléd, Szent Anna, Varga, Boldogfalva, nyugatról Hatvan, Német, Szent Miklós; sőt a Theatrum vagy Forum folytatásában Várad utcákat is“.

„Az ősi utcahálózat kialakulásánál érdekes jellemző sajátosságot vehetünk észre. Az első telekfoglalók, az utánuk következők is jó sokáig még nagy terjedelmű belsőségre építkeztek. Egy-egy ilyen belsőség külön-külön 2—3—4 kir. hold terjedelmű lehetett. A szorosabb értelemben vett házhelyen kívül közvetlen megette nagy kertje volt minden polgárnak; esetleg ekével is élték azt. Szóval a telkek igen mélyen benyúltak a legközelebbi hasonló mélységű telkek soráig. A főutcákon ez a sajátosság, de már erősen redukálva, ma is megtalálható. Eredetileg tehát, hogy a legjellemzőbb példákra mutassak: Hatvan utcának délről Német, északról Mester utca volt a legközelebbi szomszédja; Németnek meg Miklós utca. Ez az oka, magyarázata annak, hogy Debrecen már a középkorban felette szétterült és ellaposodott. A debreceni polgárok arra, hogy kőfallal kerítsék körül magukat, bár Zsigmond király ezt nekik megengedte, a város nagy terjedelme és az építőanyag hiánya miatt komolyan nem gondolhattak. Kénytelenek voltak megelégedni kevesebb biztonságot nyújtó védművel: egyszerű sáncárokkal. De még ezt a gyatra védművet sem találhatták sűrűn egymásután kijjebb-kijjebb. Amikor tehát a népesség szaporodásával új házhelyekre volt szükség, a hosszú, egymásra nyúló belső telkek kertjeinek alsó részeit osztották ki. Ez által a régiekkel párhuzamosan haladó új utcák keletkeztek. Így alakult Darabos utca, a péterfia-mesterutcai, Új utca a hatvan-német-utcai Kishatvan (ma Garai) utca a mester-hatvanutcai telkek kerti földjeiből. Egykorú följegyzésből ismerjük Kádas (ma Arany János) utca keletkezésének módját, idejét. Német és Miklós utca házainak telkeiből osztották ki 1638-ban. A tanács az elosztott kertek értékét betudta az érdekelt házi urak adójába. Érdekes, hogy ezt az új utcát már a kiosztáskor Kádas utcának nevezték. Ma újabb parcellázások következtek. Arra is volt eset, hogy elébb csak egy főutca kertjeiből fogtak új házsorhoz helyet. Így alakulhatott a mostani Csokonai, Zsák és Simonffy utca. Utóbbit régen Kis-Új utcának hívták. Hasonló módon nyithatták meg Kis-Várad (ma Hunyadi) és Liba (ma

Vörösmarty) utcákat. Ezek azonban már a XVII., XVIII. század lakásinsége enyhítésére keletkeztek¹⁶⁾

A Hatvan utca keletkezésére nézve *Zoltainak* az a véleménye, hogy az „eredetileg 60 (hatvan) házhelyből-telekből állott, amit — úgymond — megerősíti az a megfigyelésem, a város legrégebb, 1771. évi térképét is megtekintvén, hogy ha Hatvanban, néhány keskeny frontú udvarból kettőt egynek számítunk, mindegyik oldalon 30—30 majdnem egyenlő nagyságú telek telik ki“¹⁷⁾

A Német utca nevére nézve *Zoltainak* az a sejtése, hogy valószínűleg teuton jövevényekről kaphatta a nevét. A Burgundia nevű utcáról pedig azt gondolja, hogy vallon-olasz települőkről nevezhették el. Egyéb bizonyítékot azonban a pusztá neveken kívül nem tud felhozni.

Debrecen város gazdag levéltára¹⁸⁾ Árpádkori okmányokkal kezdődik, s a mohácsi veszedelem előtti kort 325 oklevél képviseli. Azonban egyetlen oklevél sem említ német vagy vallon lakosokat, sőt a város polgárainak nevei között még idegen hangzásút sem találunk. Az oklevelek betűsoros mutatójában 1489-ből találunk egy Németh István nevet. Talán erről nevezhették el a Német utcát.

A Burgundia név sem fordul elő a mohácsi vész előtti oklevelekben, s egyáltalán nincs semmi ethnikai jelentősége ennek a névnek. A Burgundia mint utca- vagy városrész név az Alföldön nagyon közönséges, éppen úgy, mint a Tabán, Kandia, Nóborda stb. Előfordul olyan községekben is, amelyek a török világ után települtek.

Treiber feketén ábrázolt városrésze (6. ábra), mint már előbb említettük, nem „szláv“ település, hanem valószínűleg a Debrecenbe beolvadt Szent László nevű falu. Azt mondja, hogy e városrész lakosai csakis kisebb parasztok és állattenyésztők lehetek. Lehet, hogy azok voltak, de miféle alapon olvassa ezt ki *Treiber* az alaprajzból?

Az alföldi magyar faluk, városok alaprajzából igen is, ki lehet olvasni az állattenyésztést, annak tudni illik, aki a magyar állattartás lényegét, rendjét ismeri. Az állattartó falu-

¹⁶⁾ *Zoltai* i. m. 19—20. l.

¹⁷⁾ i. m. 19. l.

¹⁸⁾ *Herpay Gábor*: Debrecen szab. kir. város levéltára diplomagyűjteményének regesztái. Debrecen, 1916. 8°.

kat városokat elsősorban a belülről kifelé táguló, mondhatnánk fölcésrszerű csordahajtó utak jellemzik. Szép példája ennek — hogy ne menjünk messzire — maga Debrecen is. Valamennyi utcája, mely kivezet a városból, kifelé haladva tágul, — kivéve a *Treiber* által feketén ábrázolt városrész utcáit.

A keresztben vonalkázott rész „jellemző római-német út-keresztje, mely a Rajna vidékéről került ide, mint első német település“ — tulajdonképpen nem is útkereszt. A kelet-nyugati irányban haladó széles Csapó utcából ágazik ki északra a hasonlóképpen széles Kis Csapó utca, a délre kiágazó Burgundia utca azonban nem tekinthető a Kis Csapó utca déli folytatásának, mert ahhoz képest ez nyugatra el van tolva; egyébként is igen keskeny és jelentéktelen utca. A két Csapó utcát bizonyosan csapó mesterek ülték meg. A csapómesterség egyike a legrégibb, háziiparból kifejlődött magyar iparágaknak. Ezek készítették a legjellegzetesebb magyar ruhadarab, a szür anyagát, a szürposztót vagy abát.

Az egyszerűen vonalkázott városrész, — amint *Zoltai* történelmi adataiból láttuk, — hosszú szalagtelkes utcatömbökből állott, melyek nyilvánvalóan eke alá eloszlott földek-ből keletkeztek. Láttuk, hogy az utcák egyrésze a hosszú szalagtelkes megrövidítésével 1638 táján keletkezett, nem pedig a XII. század első felében. Még 1666-ban is gazdasági udvarok és rakodó kertek voltak, ebben a városrészben, amint Bartha Boldizsár feljegyzéseiből kitűnik. A pontozással jelölt városrész még az 1771. évi térképen is teljesen más alaprajzu volt, mint manapság. *Treiber* tehát ugyancsak elhajtja a sulykot, amikor a mai alaprajzból egy, a XII. század második feléből való alapításra következtet.

Fantasztikus mese, hogy az általa önkényesen széttagolt városrészek „eleinte külön fallal voltak körülvéve“, mert hiszen az egész város sem volt fallal körülvéve soha.

*Bartha Boldizsár*¹⁹⁾ azt írja 1666-ban „nagy, sok könnyhullatásra méltó siralmas gyásza öregbül-e e városnak az által, miszerint ápril 2-án 11 és 12 óra között Kis Csapó utcában fényes nappal hirtelen tűz támadott, mely miatt 9 ház s néhány major kertek takarmányostúl megégtének. Ugyanazon napon déleesti predicatio alatt 3 órakor hirtelen újabb tűz támadt Varga

¹⁹⁾ Rövid krónika 18—20. I.

utczában Ferenczi Péter házánál, mely tűz Czegléd utczának mindkét során hirtelen átmenve, Burgundiát, Csapó utczának nagy részét, Szappanos, Olajos, Csapó utczának derekát a város *kerítésével* és sok szép rakott kertekkel együtt két óra alatt *porrá, hamuvá* tevé. A város kerítése tehát éghető anyagból, valószínűleg tövisből volt rakva, mint a hajdú városoknál volt szokásban.

Az bizonyos, hogy a várost övező kőfalaknak sehol semmi nyoma nem került napfényre soha, annál kevésbé az egyes városrészeké. Nem is volt itt a kőépítkezés szokásban még a közelmúltban sem. A tágas telkekből álló széles utcatömbök a kifelé szélesedő utcák azt mutatják, hogy állattenyésztő-földművelő népek szállották meg Debrecent s azok alakították ki mai formáját. Szászoknak pedig Debrecen településformájának kialakításához nincs semmi közük.

Györffy István